

Ο Χαράλαμπος Θεοδωρίδης ...και συγγραφέας εγχειριδίων: η προσφορά του στο χώρο της σχολικής Ιστορίας της Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης

Μία περίοδος πενήντα χρόνων από το θάνατο ενός ανθρώπου αποτελεί, αναμφισβήτητα, ένα αρκετά ασφαλές χρονικό διάστημα για τη νηφάλια αξιολόγηση και την –κατά το δυνατόν– αντικειμενική αποτίμηση του πνευματικού έργου και της κοινωνικής προσφοράς του, ιδιαίτερα στη ραγδαία μεταβαλλόμενη σύγχρονη πραγματικότητα. Όχι μόνο γιατί οι δραστικές αλλαγές που έχουν συντελεστεί σ' όλους τους τομείς της κοινωνικής ζωής συντείνουν στην άμβλυνση των παθών, την αναθεώρηση απόψεων και την υποχώρηση προκαταλήψεων, αλλά και γιατί τα χρόνια που έχουν μεσολαβήσει παρέχουν πολλά συγκρίσιμα μεγέθη που μας βοηθούν να αναγνωρίσουμε, έστω και καθυστερημένα, τη συνεισφορά του στην πνευματική και κοινωνική σφαίρα. Μισό αιώνα, λοιπόν, μετά το θάνατο του Χαράλαμπου Θεοδωρίδη, είμαστε έτοιμοι να «αποκαταστήσουμε» στις πραγματικές του διαστάσεις τον στοχαστικό φιλόσοφο, τον εμπνευσμένο δάσκαλο, τον αγωνιστή άνθρωπο που, κατά τη διάρκεια της ζωής του, γνώρισε ποικίλους κατατρεγμούς και συκοφαντικές επιθέσεις για τις προοδευτικές του ιδέες και τις δημοκρατικές του θέσεις, δοκίμασε απογοητεύσεις και γεύτηκε πίκρες, διατήρησε, όμως, αλώβητα το ήθος, την εντιμότητα και την ανθρωπιά του. Έτσι, ως πράξη μνήμης και ευγνωμοσύνης. Αντί μνημόσυνου.

Πρωταρχική επιδίωξη του παρόντος άρθρου είναι να καταδειχθεί η συμβολή του Χαράλαμπου Θεοδωρίδη, ως σοβαρού επιστήμονα, ταλαντούχου δασκάλου και υπεύθυνου πολίτη, στη βελτίωση της παρεχόμενης από το ελληνικό εκπαιδευτικό σύστημα σχολικής γνώσης και την ποιοτική αναβάθμιση του μαθήματος της Ιστορίας, μέσα από τη συγγραφή, κατά την περίοδο 1923-25, εγχειριδίων για όλες τις τάξεις του Γυμνασίου και των Εμπορικών Σχολών, τα οποία αποτελούν ένα πρώτο δείγμα «καλών» σχολικών βιβλίων. Τόσο καλών, που μπορούν να συ-

ναγωνιστούν με αξιώσεις τα σύγχρονα εγχειρίδια Ιστορίας, γραμμένα –ογδόντα ολόκληρα χρόνια μετά– στη βάση των σύγχρονων επιστημολογικών και παιδαγωγικών κατακτήσεων, ανανεωμένα ως προς τη μορφή και τη δομή τους, εμπλουτισμένα ως προς το περιεχόμενο και τις δραστηριότητες που προωθούν, πρόσφορα για την εφαρμογή εναλλακτικών μεθόδων διδασκαλίας και, κυρίως, αναπροσανατολισμένα ως προς τους στόχους τους.

Από όλα τα σχολικά βιβλία Ιστορίας του Θεοδωρίδη, θα απομονώσουμε αυτό της *Ιστορίας των Νέων Χρόνων*, το οποίο συνέγραψε από κοινού με τον έμπειρο συνάδελφό του στη Βαρβάκειο Πρότυπο Σχολή, Αναστάσιο Λαζάρου. Για πολύ συγκεκριμένους λόγους. Κατ' αρχήν, αποτελεί, σύμφωνα με έγκυρους μελετητές του έργου του,¹ το πιο αντιπροσωπευτικό δείγμα γραφής του, αντανάκλαση της πολυμάθειας, του επιστημονικού ήθους, της παιδαγωγικής επάρκειας και της ιδεολογικοπολιτικής του στάσης και συνέπειας, σε μια εποχή «εθνικά οδυνηρή, κοινωνικά (όμως) γόνιμη και πολιτικά τελεσφόρα»,² που αφ' ενός καλλιεργούσε την αισιοδοξία ότι μέσα από τις κοινωνικές αναστατώσεις και την πολιτική αστάθεια θα αναδυόταν μια αναγεννημένη δημοκρατική κοινωνία ισότητας και δικαιοσύνης, αφ' ετέρου επέτρεπε την παραγωγή γνήσιων μορφωτικών αγαθών για τη διάπλαση του χειραφετημένου πολίτη, του οπλισμένου με ιστορική γνώση, ιστορική κρίση και κοινωνική συνείδηση. Το γεγονός ότι το συγκεκριμένο εγχειρίδιο αποτελούσε καρπό της όλης αναγεννητικής προσπάθειας για την παιδεία, που εξέφραζε την ιδεολογικοπολιτική ατμόσφαιρα της Ελλάδας στη δεδομένη ιστορική συγκυρία, αλλά και της ικανότητας του Θεοδωρίδη να δαμάζει το ιστορικό υλικό με επιστημονική σοβαρότητα, παιδαγωγική ευθύνη και πλήρη επίγνωση της σημασίας της ιστορικής παιδείας για τη διαμόρφωση του συνειδητοποιημένου πολίτη, αποδεικνύει μια σύγκρισή του με το αντίστοιχο εγχειρίδιο που βρίσκουμε να διδάσκεται –σε αντικατάστασή του– το 1946, τη συγγραφή του οποίου μονοπωλεί, πλέον, ο Αναστάσιος Λαζάρου.

Ένας δεύτερος λόγος που συνηγορεί της επιλογής του συγκεκριμένου βιβλίου προς μελέτη είναι ότι η «πορεία» του, από την πρώτη συγγραφή του έως την οριστική απόσυρσή του το 1982, αποτελεί χαρακτηριστική περίπτωση απροκάλυπτης χρησιμοποίησης των σχολικών εγχειρίδιων, και μάλιστα αυτών της Ιστορίας, από την εκάστοτε πολιτική εξουσία ως κεντρικού αγωγού μετάδοσης της κυρίαρχης –κατά τη δεδομένη ιστορική συγκυρία– ιδεολογίας και ως βασικού εργαλείου για τη διαπαιδαγώγηση και τη διάπλαση του «κατάλληλου» για την υλοποίηση των ιδεολογικοπολιτικών της στοχεύσεων πολίτη.³ Πολύ περισσότερο που, καθώς πραγματεύεται ιστορικά γεγονότα που ο απόηχός τους δεν έχει σβήσει ακόμη στη σύγχρονη ιστορική συγκυρία και οι επιπτώσεις τους προσδιορίζουν παροντικές καταστάσεις και καθορίζουν μελλοντικές εξελίξεις, αποτελεί πρόσφορο έδαφος για ιδεολογικό διαποτισμό και διαβουκόληση των μαθητών.

Ωστόσο, επειδή η διερεύνηση του παρελθόντος υποκινείται συνήθως από προβλήματα, θέματα και ζητήματα τα οποία μας απασχολούν στο παρόν, ομολογώ πως ιδιαίτερη πρόκληση για την εξέταση του συγκεκριμένου βιβλίου του Θεοδωρίδη αποτέλεσε το γεγονός ότι το περιεχόμενο, η δομή και οι στόχοι του υπακούουν με συνέπεια στις αρχές της Προσδευτικής Εκπαίδευσης ή Νέας Αγωγής,⁴ τις οποίες μετέφεραν στη χώρα μας –κατά τη δεκαετία του '20– Έλληνες φιλελεύθεροι παιδαγωγοί, φορείς του ευρωπαϊκού επιστημονικού πνεύματος, των νέων κοινωνικών αντιλήψεων, των εκσυγχρονιστικών παιδαγωγικών τάσεων και των εναλλακτικών διδακτικών προσεγγίσεων, προσκρούοντας –ως γνωστόν– στη βία και πολύμορφη αντίδραση των συντηρητικών δυνάμεων.⁵ Μια σύγκρισή του, λοιπόν, με τα νέα βιβλία που άρχισαν από φέτος να διδάσκονται στην Υποχρεωτική Εκπαίδευση όχι μόνο θα αποδείκνυε τη διαχρονική αξία και την επικαιρότητα του εν λόγω βιβλίου εβδομήντα χρόνια μετά την πρώτη έκδοσή του, αλλά και θα έδινε αποκαλυπτικές πληροφορίες για τις επιστημονικές και παιδαγωγικές καινοτομίες που εισηγείται, κατά τις επίσημες διακηρύξεις, το σύγχρονο «μεταρρυθμιστικό» εγχείρημα αναψηλάφησης του εκπαιδευτικού συστήματος, αλλά και τις ριζοσπαστικές αλλαγές που προωθεί, σύμφωνα με την επίσημη ρητορική, τόσο στη δομή και τη λειτουργία του όσο και στη διαχείριση του παιδαγωγικού έργου.

Ως πρώτη γενική παρατήρηση για το βιβλίο θα μπορούσαμε να πλειοδοτήσουμε στην ευρέως διαδεδομένη άποψη ότι η *Ιστορία των Νέων Χρόνων* έχει την ιδιότητα να ανήκει στις σπανιότερες περιπτώσεις εγχειριδίων αυτονομημένων απέναντι στα Αναλυτικά Προγράμματα, τα οποία ως καταστατικοί χάρτες του εκπαιδευτικού συστήματος εκθέτουν με σαφήνεια την επίσημη εκπαιδευτική φιλοσοφία και οριοθετούν με ακρίβεια τη διδακτέα ύλη και τις μεθόδους μετάδοσης του μορφωτικού αγαθού στους μαθητές. Κι αυτό γιατί, υπερβαίνοντας την επίσημη πολιτική βούληση σχετικά με τους στόχους και τους κατευθυντήριους άξονες του μαθήματος, αντιμετωπίζει την Ιστορία ως επιστημονικό πεδίο και ως γνωστική περιοχή κατεξοχήν ενδεδειγμένα για την καλλιέργεια της κριτικής σκέψης και της κοινωνικής συνείδησης, απαραίτητων προαπαιτούμενων για τη διάπλαση του υπεύθυνου μελλοντικού πολίτη, του ικανού να κατανοεί το κοινωνικό «είναι» και να συμμετέχει ενεργά στο κοινωνικό «γίγνεσθαι». Ωστόσο, χωρίς να αρνούμαστε όλ' αυτά τα γνωρίσματα τα οποία διακρίνουν το σύγγραμμα δίνοντάς του έναν πρωτοποριακό για την εποχή χαρακτήρα, θα τολμήσουμε να τα ερμηνεύσουμε όχι ως παρέκκλιση από την επίσημη εκπαιδευτική φιλοσοφία και πολιτική, αλλά ως συμμόρφωση σ' αυτές, ακόμη και πρόθυμη συνηγορία των στόχων και των επιδιώξεών τους, βασισμένοι τόσο στην έμμεση –διά των όσων παραθέτουν στο βιβλίο– «ομολογία» των ίδιων των συγγραφέων όσο και στις πληροφορίες που αντλούμε (από όλους εκείνους που είχαν την τύχη να γνωρίσουν καλά τον ένα εξ αυτών, τον Χαρ. Θεοδωρίδη) για το χαρακτήρα

και τις γνώσεις του, τα επιστημονικά ενδιαφέροντα και τις κοινωνικές ευαισθησίες του, την κοσμοθεωρία και την πορεία του στη ζωή.

Πρώτα πρώτα, η ιστορική συγγραφή είναι προϊόν μιας εποχής δημοκρατίας, όχι μόνον ελληνικής αλλά και ευρωπαϊκής,⁶ ευάλωτης, εν τούτοις, και ασταθούς, καθώς ο «αριστερός» και «ριζοσπαστικός» χαρακτήρας των πρώτων μετά τον πόλεμο του 1914-18 χρόνων υποσκάπτεται από τη συνεχή ισχυροποίηση των συντηρητικών δυνάμεων και τη ραγδαία ενίσχυση των ολοκληρωτικών τάσεων.⁷ Υπό το κράτος της έκδηλης ανησυχίας και της εντεινόμενης αγωνίας για επερχόμενους εσωτερικούς κραδασμούς και ευρωπαϊκές κρίσεις που θα ανέτρεπαν το εύθραυστο δημοκρατικό σκηνικό και θα ανέστελλαν τις κοινωνικές κατακτήσεις που είχαν επιτευχθεί κατά τη διάρκεια του πολέμου, επιστρατεύεται το σχολείο, τη δύναμη του οποίου –ως κρατικού μηχανισμού ιδεολογικής χειραγώγησης– γνωρίζουν καλά και αποδέχονται ευθαρσώς οι συγγραφείς,⁸ και γράφονται σχολικά εγχειρίδια συμβατά με την ιδεολογία της θεσμοθετημένης εξουσίας, η οποία συμβαίνει να έχει κοινωνιστικούς προσανατολισμούς και προοδευτικούς στόχους. Στην προώθηση αυτών των προσανατολισμών και των στόχων στρατεύονται οι συγγραφείς, και δη ο Θεοδωρίδης, όχι ως οργανικός διανοούμενος του συστήματος αλλά ως αγωνιστής πατριώτης, ακραιφνής ανθρωπιστής, συνεπής δημοκράτης και ευρυμαθής επιστήμονας ταγμένος στην υπεράσπιση των σοσιαλιστικών ιδεών και την προάσπιση του κοινωνικού συμφέροντος, αναλαμβάνοντας τη συγγραφή βιβλίων για επιστημονικές περιοχές που έχουν αποκτήσει μεγάλη βαρύτητα διεθνώς στις αρχές του 20ού αιώνα: Ιστορίας, κατ' αρχήν, για να προσφέρει την αυθεντική ιστορική γνώση ανασκευάζοντας («παρερμηνείας») και («παραμορφώσεις») που την παραχαράσσουν, μια και γνωρίζει καλά την εκμετάλλευση του αντικειμένου της για την ιδεολογική νομιμοποίηση των συμφερόντων ιδιαίτερων ομάδων,⁹ και Φιλοσοφίας, στη συνέχεια, για να αποκαταστήσει το επιστημονικό κύρος και να αναδείξει τον κοινωνικό της ρόλο, αφού στην εποχή του, έχοντας ενσωματώσει κομματικά και αντιδραστικά στοιχεία, μετασχηματίστηκε σε «μέσον κομματικής εκμεταλλεύσεως».¹⁰

Έτσι έχει, περίπου, η προϊστορία του σημαντικού αυτού βιβλίου, καρπού της πρώτης φάσης της αγαστής συνεργασίας των Θεοδωρίδη-Λαζάρου, το οποίο συγγράφηκε στη βάση των σύγχρονων επιστημονικών και φιλοσοφικών τάσεων που επικρατούν μετά τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο με στόχο να υπηρετήσει αυθεντικούς ιστορικούς σκοπούς. Ενώ, όμως, αυτή είναι η πρόθεση των συγγραφέων του,* το

* Θεωρώ δεοντολογικά ορθό να «χρεώνω» τη συγγραφή του βιβλίου και στους δυο συγγραφείς, παρά το γεγονός ότι η πνευματική και πολιτική πορεία του Χ. Θεοδωρίδη (σε αντίστιξη με εκείνη του Α. Λαζάρου) συνηγορεί της άποψης ότι το σύγγραμμα αποτελεί, μάλλον, προϊόν των δικών του γνώσεων και απηχεί, σίγουρα, τις δικές του πεποιθήσεις και αρχές.

εγχειρίδιο έχει την ατυχία να γνωρίσει τις επιπτώσεις των όλως ιδιαίτερων κοινωνικών, πολιτικών και ιδεολογικών συνθηκών που επικράτησαν στην Ελλάδα από την εγκαθίδρυση της μεταξικής δικτατορίας μέχρι και τη μεταπολίτευση και να «γευτεί» την ξεχωριστή μεταχείριση που του επιφύλαξε ο νεοβεσμοθετημένος από το μεταξικό καθεστώς (ΑΝ 952/1937) Οργανισμός Εκδόσεως Σχολικών Βιβλίων (ΟΕΣΒ), μέσω του οποίου το καθεστώς της 4ης Αυγούστου, αρχικά, και η μετεμφυλιακή ηγεσία, στη συνέχεια, επιχειρούν να ασκήσουν αυστηρό έλεγχο στη σχολική γνώση προσαρμόζοντάς την στις δικές τους αντιλήψεις περί αγωγής με στόχο την προώθηση των ιδεολογικοπολιτικών επιλογών τους.¹¹ Ως αποτέλεσμα, με τις φροντίδες του ΟΕΣΒ, το βιβλίο «αποκαθαίρεται» ιδεολογικά, ακρωτηριάζεται επιστημονικά και παραμορφώνεται παιδαγωγικά,¹² ενώ χάρη στην κρατική μέριμνα αλλοιώνεται δραστικά η φυσιογνωμία του με την περιστολή των επιστημολογικών και παιδαγωγικών τάσεων που προωθούσε (ως ασύμβατων με τις καθεστωτικές αντιλήψεις περί αγωγής), την περικοπή θεμάτων, ερμηνειών και κρίσεων (ως αντισημασίων) την «αποδυνάμωση» ιστορικών γεγονότων (ως αντιβαίνοντων τις εκάστοτε πολιτικές επιλογές) και την ανάδειξη άλλων (που τις νομιμοποιούν).

Απ' όσο γνωρίζουμε, οι ιδεολογικές τάσεις και κατευθύνσεις που διατρέχουν το προμεταξικό εγχειρίδιο, αλλά και η κραυγαλέα παραχάραξή του από το μεταξικό, κατ' αρχάς, μετεμφυλιακό, στη συνέχεια, κράτος με στόχο την υπαγωγή της διδασκτέας ύλης σε εξωιστορικές σκοπιμότητες και την επίσημη εκμετάλλευσή του βιβλίου για την ικανοποίηση πολιτικών επιδιώξεων, έχουν τύχει εκτεταμένης μελέτης.¹³ Δεν συμβαίνει το ίδιο για τις επιστημονικές κατευθύνσεις, τις παιδαγωγικές τάσεις και τις μεθοδολογικές αρχές που μεταφέρουν οι συγγραφείς στο βιβλίο από την Εσπερία, οι οποίες πρωτοεμφανίζονται κατά την εποχή αυτή μέσα σ' ένα κλίμα ενθουσιασμού κι αισιοδοξίας για μια αναμενόμενη εκπαιδευτική μεταρρύθμιση, η οποία θα συνεπέφερε και κοινωνική αναδιάρθρωση, ατονούν μετά από κάποια χρόνια δίνοντας τη θέση τους σε άλλες, για να επανεμφανισθούν δυναμικά στην εκπαιδευτική σκηνή των αναπτυσσόμενων δυτικών αστικών κοινωνιών στις δυο τελευταίες δεκαετίες του 20ού αιώνα ως παιδαγωγικές καινοτομίες και μεταρρυθμιστικές εκπαιδευτικές πρακτικές. Αυτές επιχειρεί, κυρίως, να διερευνήσει το παρόν άρθρο, και μάλιστα τις αντιλήψεις των συγγραφέων για τη θεματική, την προβληματική και τη μεθοδολογία της Ιστορίας ως επιστημονικού κλάδου και γνωστικής περιοχής, σε μια ιστορική συγκυρία κατά την οποία ο ελληνοποιητικός και γηθικοποιητικός χαρακτήρας που έχει προσλάβει από τα τέλη του 19ου αιώνα γίνεται αντικείμενο προβληματισμού και δέχεται τις πρώτες επικρίσεις υπό την επήρεια των νέων επιστημολογικών και παιδαγωγικών τάσεων που εμφανίζονται διεθνώς και υπό την πίεση των ενδογενών κοινωνικοπολιτικών συνθηκών που απαιτούν δραστικές αλλαγές σ' όλους

τους τομείς της κοινωνικής ζωής. Προς το σκοπό αυτό, προστρέξαμε στο πρώτο αξιόλογο σύγγραμμα της *Ιστορίας των Νέων Χρόνων* των συγγραφέων –έκδοσης του 1925– του οποίου το προμεταξικό εγχειρίδιο αποτέλεσε μετεξέλιξη, και λόγω του ότι συνιστά την πρώτη μορφή του σχολικού εγχειριδίου και επειδή η έκτασή του (592 σελίδες) μας επιτρέπει την ενδελεχέστερη μελέτη των εισαγόμενων από την Ευρώπη επιστημονικών και παιδαγωγικών κατακτήσεων.

Μια πρώτη ματιά στην ύλη του βιβλίου αρκεί για να διαπιστώσουμε ότι οι συγγραφείς είναι δέκτες των σύγχρονων πνευματικών και ιδεολογικών ρευμάτων που εμφανίζονται στον ευρωπαϊκό χώρο στην καμπή του 19ου αιώνα –ως απότοκο της ανάπτυξης του βιομηχανικού πολιτισμού– και φορείς των βασικών αρχών της Προοδευτικής Εκπαίδευσης,¹⁴ η οποία προσέβλεπε στον εκσυγχρονισμό και εξορθολογισμό της εκπαίδευσης προωθώντας δραστικές αλλαγές –τόσο σε οργανωτικό και διαρθρωτικό επίπεδο όσο και σε εσωτερικό– που επηρέαζαν καταλυτικά το περιεχόμενο της επίσημα παρεχόμενης γνώσης, τη στοχοθεσία της και τις διδακτικές προσεγγίσεις της. Ταυτόχρονα, όμως, είναι δημιουργήματα της εποχής τους και εκφραστές των επικρατουσών στη χώρα τους κοινωνικών αναγκών και τάσεων, που, στο πλαίσιο ενός επιδιωκόμενου αστικού εκσυγχρονισμού ο οποίος –ως μηχανισμός αναπλήρωσης– θα αντιστάθμιζε τις δραματικές συνέπειες της Μικρασιατικής Καταστροφής, προσανατολίζονται σε μια ευρωπαϊκή σύγκλιση σ' όλα τα πεδία της κοινωνικής ζωής επιχειρώντας την απεξάρτηση της Ελλάδας από τον υποβαθμισμένο ανατολικό κόσμο και την αυτοδίκαιη ένταξή της στον αναπτυγμένο δυτικό. Τους διαφορισμένους και αντικρουόμενους, εν πολλοίς, αυτούς ρόλους των συγγραφέων, αφ' ενός ως επιστημόνων-παιδαγωγών που διαθέτουν επιστημονική επάρκεια και βαθιά γνώση των μηχανισμών πρόσληψης και κατάκτησης της ιστορικής γνώσης και αφ' ετέρου ως εκφραστών κυρίαρχων τάσεων, κάποτε τόσο διαδεδομένων ώστε να θεωρούνται αυταπόδεικτες, βλέπουμε εμφανείς στο σύγγραμμά τους, το οποίο χαρακτηρίζεται, ορισμένες φορές, από τη συνύπαρξη αντιθετικών ερμηνευτικών συστημάτων και αντιφατικών μεθοδολογικών σχημάτων.

Κατά πρώτον, από την εισαγωγή κιόλας του βιβλίου, η οποία δίνει και το στίγμα της όλης συγγραφής, βλέπουμε να διαγράφονται με σαφήνεια οι κατευθυντήριοι άξονες της μεταρρυθμιστικής παιδαγωγικής τάσης, η οποία στόχευε στο μετασχηματισμό του νοησιαρχικού, ανελαστικού και αποκομμένου από την κοινωνική πραγματικότητα παραδοσιακού σχολείου σ' ένα σχολείο μαθητοκεντρικό και κοινωνιοκεντρικό που έχει πρόταγμά του τη διάπλαση του χειραφετημένου, κριτικά σκεπτόμενου και ενεργά δρώντος δημοκρατικού πολίτη της σύγχρονης εποχής.¹⁵ Παράλληλα με την προώθηση των γενικών αυτών παιδαγωγικών αρχών, που μορφοποιούν ένα χειραφετητικό μοντέλο κοινωνικοποίησης έναντι του συντηρητικού ηθικοποιητικού ερβαρτιανού, οι Θεοδωρίδης-Λαζάρου εισάγουν και μια νέα θεώρηση της επι-

στημονικής περιοχής της Ιστορίας, πρωτοποριακή για τα δεδομένα της εποχής, που αποδεικνύει όχι μόνο την ευρυμάθεια, τον επιστημονικό οπλισμό και την παιδαγωγική επάρκειά τους, αλλά και την ιδεολογικοπολιτική τους στάση.

Μέχρι τότε, τα θεματικά πεδία της Ιστορίας ως επιστημονικού κλάδου και –κατά προέκταση– ως γνωστικού αντικειμένου περιορίζονταν στο στρατιωτικό, θεσμικό και διπλωματικό-πολιτικό επίπεδο, ενώ η επίσημη θεωρητική της κατεύθυνση ήταν η θετικιστική, η οποία αναβίωνε το παρελθόν μέσα από τη συσσώρευση, ταξινόμηση και καταγραφή μεμονωμένων και ασύνδετων μεταξύ τους ιστορικών γεγονότων σε απλή χρονολογική παράθεση δίνοντας έμφαση στο ρόλο των σημαντικών προσωπικοτήτων ως δημιουργών της ιστορικής εξέλιξης και αγνοώντας τη συμβολή των μαζών σ' αυτή. Τα ιδιαίτερα αυτά χαρακτηριστικά της Ιστορίας, ενώ την καθιστούσαν μια επιστήμη που έδινε λίγες εξηγήσεις, δεν αποκάλυπτε τίποτα για το παρόν και το μέλλον και δεν πρόσφερε ηθικά ή πολιτικά διδάγματα, την αναδείκνυαν σε κομβικό ιδεολογικό εργαλείο της κρατικής οντότητας, ιδανικό για την εγχάραξη της εθνικής ταυτότητας και την εδραίωση της κοινωνικής συνοχής, την ίδια ώρα που τη μεταμόρφωναν σε μηχανισμό κοινωνικοποίησης του συλλογικού σώματος και δικαίωσης ή εξιδανίκευσης του παρόντος. Οι συγγραφείς της *Ιστορίας των Νέων Χρόνων*, όμως, επηρεασμένοι από τις επιστημονικές κατακτήσεις και τις πνευματικές ζυμώσεις που λαμβάνουν χώρα εκτός των ορίων της Ελλάδας και συνεπαρμένοι από το όραμα μιας ανθρωποκεντρικής εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης που θα λειτουργούσε ως μοχλός κοινωνικών αλλαγών, το οποίο συντηρούσαν και τροφοδοτούσαν οι προοδευτικές δυνάμεις της ελληνικής κοινωνίας στο πλαίσιο της ανακήρυξης της πρώτης αβασίλευτης δημοκρατίας, μεταφέρουν στο βιβλίο τις νέες φιλοσοφικές τάσεις που κερδίζουν συνεχώς έδαφος στην ευρωπαϊκή ήπειρο κατά τις δυο πρώτες δεκαετίες του 20ού αιώνα εξαιτίας της εμφάνισης επιτακτικών προβλημάτων, της ανάδυσης ιδεολογικοπολιτικών ανησυχιών και της συγκρότησης νέων επιστημονικών προβληματισμών και παιδαγωγικών αιτημάτων. Συνέπεια αυτών είναι ο ριζικός επαναπροσδιορισμός της Ιστορίας ως επιστημονικού πεδίου τόσο ως προς τους στόχους και το πεδίο της όσο και ως προς τα μεθοδολογικά εργαλεία και τον εννοιολογικό οπλισμό της.

Όντως, για να αρθεί η επιστημονική Ιστορία στο ύψος των ευθυνών της (αλλά και των περιστάσεων) οφείλει πρωτίστως να αυτονομηθεί –αφ' ενός εγκαταλείποντας το ρόλο της θεραπαινίδας του εθνικού κράτους και των αναγκών του, αφ' ετέρου απαλλασσόμενη από το καθήκον που της είχε επιβληθεί, να λειτουργεί, δηλαδή, ως εργαλείο εθνικής και πολιτικής διαπαιδαγώγησης με στόχο τη νομιμοποίηση του παρόντος και τη δικαίωση των υφιστάμενων σχέσεων εξουσίας– και να αναλάβει τις (εκ της ιδιότητάς της ως επιστήμης απορρέουσες) υποχρεώσεις της, να συντείνει στη βελτίωση της ζωής και την πρόοδο του ανθρώπου. Στο πλαίσιο

αυτό, οι Θεοδωρίδης-Λαζάρου υποβάλλουν το εθνικιστικό ιστορικό μοντέλο σε κριτική και δίνουν έμφαση στο ευρωκεντρικό με την ανάδειξη των κύριων χαρακτηριστικών ενός κοινού ευρωπαϊκού πλαισίου και την προβολή μιας υπερεθνικής ευρωπαϊκής ιστορικής συνείδησης.¹⁶ Χωρίς να αναιρούν το βασικό προσανατολισμό της επιστημονικής περιοχής, που δίνει σταθερή προτεραιότητα στην εθνική ιστορία, ενισχύουν την ευρωπαϊκή παρέχοντας μεγαλύτερη, από τη συνηθισμένη μέχρι τότε, έκταση στα ιστορικά γεγονότα που τη συγκροτούν, διερευνώντας διεξοδικότερα τις σχέσεις της Ελλάδας με τους ευρωπαϊκούς λαούς και αποδίδοντας σ' αυτούς γνωρίσματα τα οποία πιστοποιούν και νομιμοποιούν την ανωτερότητά τους.¹⁷

Εξάλλου, προτάσσουν ως θεμελιώδες διακύβευμα του ιστορικού λόγου τη –μέσω της αποϊδεολογικοποίησης– χειραφέτησή του και την αποκάλυψη της αυθεντικής, κατά το δυνατόν, ιστορικής αλήθειας, που δεν μπορούν, βέβαια, να επιτευχθούν, εάν δεν εγκαταλειφθεί η λεπτομερής γεγονοτολογική αφήγηση του παρελθόντος, δεν επεκταθεί η ιστορική έρευνα στη μελέτη των σχέσεων που συνδέουν τα ποικίλα πεδία της ανθρώπινης δραστηριότητας με στόχο την ολόπλευρη ανασυγκρότηση του παρελθόντος και δεν αποτολμηθεί η ανάλυση και η ερμηνεία του, σαφώς απαγορευμένες μέχρι τότε στο όνομα της αξιολογικής ουδετερότητας. Κι αυτό γιατί η Ιστορία αποκτά νόημα από τη στιγμή που, εγκαινιάζοντας έναν ατέρμονα διάλογο παρελθόντος-παρόντος, αποβαίνει, κατά πρώτον, εργαλείο για την καλλιέργεια της κριτικής σκέψης και της κοινωνικής συνείδησης και, κατά δεύτερον, μέσο διαμόρφωσης υπεύθυνων στάσεων ζωής και μοχλός ενεργούς πολιτικής δράσης, ενώ η γνώση του παρελθόντος έχει ενδιαφέρον στο βαθμό που συντελεί στην κριτική πρόσληψη του παρόντος, την κατανόηση των διαδικασιών, ποικίλων και αντιφατικών (συχνά), που το παρήγαγαν και τη δυναμική διαμόρφωση του μέλλοντος με βάση τις κυρίαρχες αξίες και τις συλλογικές προσδοκίες κάθε κοινωνίας.

Η Ιστορία, λοιπόν, αντιμετωπίζεται από τους συγγραφείς κατά πρώτον ως η πιο συντελεστική μάθηση ανθρωπογνωσίας και κοινωνιογνωσίας και κατά δεύτερον ως προνομιακό εργαλείο κοινωνικής παρέμβασης, που, εκ της φύσης της, οφείλει να προσβλέπει στη διάπλαση του ενημερωμένου, υπεύθυνου και δραστήριου πολίτη της σύγχρονης τοπικής και ευρωπαϊκής κοινωνίας. Στο πλαίσιο αυτό, επιδιώκοντας την αποϊδεολογικοποίηση του ιστορικού λόγου και την κάθαρσή του από το εγγενές, μέχρι τότε, στοιχείο του, τον εθνοκεντρισμό,¹⁸ αρνούνται την ηγεμονία του άκαμπτου θετικιστικού ιστοριογραφικού «παραδείγματος» –το οποίο, εξάλλου, έχει ήδη υποστεί «βαθύ ρήγμα» στην Ευρώπη λόγω των αμφιβολιών και αντιρρήσεων που έχει εγείρει η «απεριόριστος δεσποτεία της επιστήμης», η οποία το συνόδευε και το τροφοδοτούσε¹⁹– απευθύνοντας αυστηρή κριτική στα έργα των Γερμανών «ιστοριοδιφών και όχι ιστορικών» ως «στερουμένων γενικών ιδεών και πρωτοτύπου ιστορικής σκέψης»²⁰ (ως κοινωνικά ανεπίκαιρων, δηλαδή) και κατ'

επέκταση ως ιδεολογικών μέσων συντήρησης και διαιώνισης του υπάρχοντος status quo. Έχοντας δε δεχθεί οι Θεοδωρίδης-Λαζάρου έντονες επιδράσεις από τις σύγχρονες θεωρίες περί Ιστορίας και επηρεασμένοι από την ανάπτυξη του αμερικανικού πραγματισμού και του νεοανθρωπισμού,²¹ που εξετάζουν και ερμηνεύουν την πραγματικότητα με σημείο αναφοράς τον άνθρωπο και τις ανάγκες του,²² προσανατολίζονται σε μεθόδους κριτικής πρόσληψης του παρελθόντος αφ' ενός επιχειρώντας την απελευθέρωσή του από τη «συσκότιση» την οποία του είχαν επιβάλει οι ισχύουσες μέχρι τότε ρομαντικές και μυστικιστικές ιστοριογραφικές τάσεις και αφ' ετέρου επιδιώκοντας την αυθεντική «μετά της δυνατής ακριβείας» αναπαράστασή του και τη μελέτη του ιστορικού γίνεσθαι ως συνιστώσας όλων των πεδίων της ανθρώπινης δραστηριότητας στις αμοιβαίες αλληλεξαρτήσεις και αλληλεπιδράσεις τους σε μια δεδομένη ιστορική συγκυρία.²³ Απώτερος στόχος τους, η πολυπρισματική θέαση, η ολιστική προσέγγιση και η κριτική αποτίμησή και ερμηνεία του παρελθόντος,²⁴ απαλλαγμένες από τάσεις παροντισμού, που θα επέτρεπαν σ' όσους κατακτούσαν την ιστορική γνώση τον προσανατολισμό τους στο χρόνο, θα τους αποκαλύπταν το ρόλο του ανθρώπου ως ενεργού υποκειμένου στην ιστορική εξέλιξη, θα τους βοηθούσαν να κατανοήσουν το παρόν και να αναπτύξουν ικανότητες παρέμβασης και ελέγχου του περιβάλλοντός τους, θα συνηγορούσαν της διαμόρφωσης προσδοκιών τους για το μέλλον και θα τους καθοδηγούσαν σε σκόπιμη δράση για την υλοποίησή τους.

Οι συγγραφείς φαίνεται, επιπλέον, να έχουν πλήρη επίγνωση του γεγονότος ότι η κατάκτηση της επιστημονικής γνώσης προϋποθέτει την άρθρωσή της στην εμπειρική-βιωματική. Γι' αυτό, με δεδομένο το γεγονός ότι η Ιστορία ως καταγραφή του ιστορικού παρελθόντος αδυνατεί να φέρει τους αναγνώστες σε επαφή με πρωτογενές εμπειρικό υλικό, προβαίνουν στην παράθεση εποπτικού υλικού (121 εικόνων και 22 χαρτών, για να αναδείξουν το ρόλο του χώρου ως μέρους της ιστορικής πραγματικότητας που επηρεάζει καταλυτικά τις ενέργειες του ανθρώπου) ώστε να προσφέρουν κάποια πρόσβαση στα ιστορικά γεγονότα καθιστώντας τα ορατά και απτά, συνεπώς κατανοητά και ενδιαφέροντα. Παράλληλα, έχοντας βαθιά συνείδηση του ρόλου των καταλοιπικών στοιχείων του παρελθόντος ως μαρτυριών που βοηθούν τους αναγνώστες να στοχαστούν πάνω στη φύση της ιστορικής πληροφορίας, να προβληματιστούν και να σταθούν κριτικά απέναντι στο ιστορικό γεγονός,²⁵ ενσωματώνουν στην αφήγηση ορισμένες ιστορικές πηγές, που πιστοποιούν, επιπλέον, τον επιστημονικό χαρακτήρα της καταγραφής. Και παρ' όλο που το μεν εικονικό υλικό συρρικνώνεται, κυρίως, στην προβολή πορτρέτων εξεχουσών προσωπικοτήτων οδηγώντας σε έμμεσο διδακτισμό, οι δε πηγές με την ενσωμάτωσή τους στο κείμενο εκλαμβάνονται ως αποκεκαλυμμένη γνώση που απευθύνεται στο θυμικό ακυρώνοντας τον αναστοχαστικό και κριτικό χαρακτήρα τους, πρόκειται για επιστημο-

νικές και παιδαγωγικές καινοτομίες οι οποίες μαρτυρούν μια προσπάθεια ένταξης των ιστορικών γεγονότων στα χωροχρονικά και κοινωνικά συμφραζόμενά τους και ανάδειξης, κατ' επέκταση, του παιδευτικού ρόλου της Ιστορίας.

Παράλληλα, οι συγγραφείς προχωρούν σε άμβλυνση του στρατιωτικού-πολιτικού προσανατολισμού του επιστημονικού πεδίου αφ' ενός εμπλουτίζοντας τις θεματικές περιοχές του με την ενσωμάτωση στοιχείων κοινωνικής και πολιτιστικής Ιστορίας, την ένταξή τους στις συνθήκες που τα γέννησαν και τις κοινωνικές ανάγκες που τα παρήγαγαν καθώς και την αμοιβαία διασύνδεσή τους,²⁶ αφ' ετέρου επιχειρώντας, ορισμένες φορές, την αποκατάσταση των εξεχουσών φυσιογνωμιών στις ιστορικές τους διαστάσεις (ως εκπροσώπων συγκεκριμένων κοινωνικοπολιτικών δυνάμεων και ως εκφραστών ιδιαίτερων ιδεολογικών τάσεων) για να αποδείξουν ότι αν και προσδίδουν μια ξεχωριστή φυσιογνωμία στα ιστορικά γεγονότα, έχουν, όμως, περιορισμένη κλίμακα δυνατοτήτων καθορισμένη από ιστορικές διεργασίες.²⁷ Δεν διστάζουν, μάλιστα, να θίξουν κακώς κείμενα της πολιτικής ζωής, να απομυθοποιήσουν πολιτικές προσωπικότητες κρίνοντας άμεσα ή έμμεσα πολιτικές συμπεριφορές και προσωπικές στάσεις τους με καταστρεπτικά αποτελέσματα για τον ελληνικό λαό²⁸ και να «αμαυρώσουν» την άφωγη, μέχρι τότε, εικόνα ηγετικών πολιτικών μορφών αποκαλύπτοντας τα αθέατα ιδιοτελή κίνητρα των ενεργειών τους.²⁹

Με την αποδυνάμωση της πολιτικής και διπλωματικής Ιστορίας και την υποβάθμιση του ρόλου του κράτους, των θεσμών και των εξαιρετικών ατόμων που επιχειρούνται στο ιστορικό σύγγραμμα, αναδεικνύεται ο ρόλος του ανθρώπου ως πρωταγωνιστή της ιστορικής πορείας³⁰ και υπογραμμίζεται η συμβολή των λαών, σε διάσταση και σύγκρουση –πολλές φορές– με τις πολιτικές ηγεσίες και τις κυβερνητικές εξουσίες,³¹ ως ενεργών υποκειμένων της ιστορικής εξέλιξης.³² Η ανάσυρση, όμως, των συλλογικών υποκειμένων από την αφάνεια και την περιθωριοποίηση στην οποία ήταν καταδικασμένα μέχρι τότε, με αποτέλεσμα να υπάρχει διάσταση ανάμεσα στο πραγματικό και το ιστορικό παρελθόν και αδυναμία κατανόησης της ιστορικής πραγματικότητας, και η αποκατάστασή τους ως δραστικών παραγόντων της ιστορικής δυναμικής δεν είναι, θεωρούμε, τυχαία, αλλά ούτε και ιδεολογικά ουδέτερη. Υπακούει στις αρχές του νεοσύστατου δημοκρατικού καθεστώτος και αποσκοπεί στο να παράσχει, έμμεσα, μαθήματα ηθικής και πολιτικής συμπεριφοράς απαραίτητα για την ανταπόκριση στις ανάγκες μιας κοινωνίας –ελληνικής και ευρωπαϊκής– που χαρακτηρίζεται από καταλυτικές κοινωνικές ανακατατάξεις, πολιτική αστάθεια, βαθιά οικονομική και «κολοσιαίαν ηθική και διανοητική» κρίση.³³ Υπαγορεύεται δε από έναν χειραφετητικό προσανατολισμό της ιστορικής επιστήμης, που φαίνεται να συμπερίζονται οι συγγραφείς, οι οποίοι, εντούτοις, έντονα επηρεασμένοι από τις ιδεολογικές τάσεις της εποχής και τις καταλυτικές ανακατατάξεις του διεθνούς πολιτικού χάρτη αλλά και από τα προσωπικά τους πι-

στεύω, υιοθετούν, ταυτόχρονα πολλές φορές, ως θεωρητικό εργαλείο τους το μαρξιστικό «παράδειγμα» ιστορικής ανάλυσης. Το μοντέλο «βάση-εποικοδόμημα» ωστόσο (που έχει επηρεάσει, κατά τον ένα ή τον άλλο τρόπο, όλους τους σύγχρονους ιστορικούς), το οποίο θεμελιώνεται στις αρχές της οικονομικής αιτιοκρατίας, υπακούει στους όρους της ιστορικής αναγκαιότητας, ανάγει τα ιστορικά φαινόμενα στις οικονομικές σχέσεις και την ταξική πάλη, ενώ προεξοφλεί την τελεολογική αλληλοδιαδοχή των οικονομικοκοινωνικών σχηματισμών,³⁴ αντιστρατεύεται, έως ένα σημείο, το χαρακτήρα της ιστορίας ως προϊόντος ενσυνείδητης δράσης και, βέβαια, ακυρώνει τις προσδοκίες για αποτελεσματική ανθρώπινη παρέμβαση στο ιστορικό περιβάλλον με στόχο τη βελτίωση, την τροποποίηση ή και την ανατροπή του. Την ντετερμινιστική, μάλιστα αυτή θεώρηση της ιστορίας έρχεται να ενισχύσει –σε αγαστή συνοδοιπορία με το οικονομικό ιστορικό μοντέλο– το φυλετικό, εμπλουτισμένο –κάποτε– και με κλιματικές προεκτάσεις, το οποίο, εκλαμβάνοντας κοινωνικά προσδιορισμένα χαρακτηριστικά των λαών ως ιδιουσυχρασιακά γνωρίσματα και ανθρωπολογικές σταθερές, προοικονομεί με μεταφυσικούς όρους την ιστορική τους εξέλιξη.³⁵

Η αντινομία την οποία δημιουργεί η υιοθέτηση διαφορετικών ερμηνευτικών σχημάτων από τους συγγραφείς δεν είναι η μόνη που παρατηρείται στο βιβλίο. Την ίδια στιγμή που οι Θεοδωρίδης-Λαζάρου προβάλλουν μέσα από το βιβλίο τους τις επιστημονικές και φιλοσοφικές κατευθύνσεις μιας κριτικής προσέγγισης του ιστορικού παρελθόντος επιχειρώντας τη δραστική αναδιάταξη του πεδίου της Ιστορίας και τον ριζικό αναπροσδιορισμό των στόχων της, οι παραδοσιακές ιστοριογραφικές τάσεις, βαθιά εγχαραγμένες λόγω της μακρόχρονης κυριαρχίας τους στην πνευματική ζωή και λανθάνοντως παρούσες στη συνείδησή τους, παρεισφύουν λάθρα στην ιστορική αφήγηση, των Νεότερων, κυρίως, Χρόνων, συνηγορούσης και της έντονης συναισθηματικής φόρτισης που προκαλεί η αναπαράσταση τραυματικών εθνικών περιπετειών του πολύ πρόσφατου παρελθόντος. Στο πλαίσιο αυτό, η πολιτική και στρατιωτική Ιστορία διεκδικεί τη θριαμβευτική επάνοδό της και το ρανκιανό θετικιστικό μοντέλο ιστορικής αφήγησης παίρνει τη ρεβάνς.

Πραγματικά, στη Νεότερη Ευρωπαϊκή και Ελληνική Ιστορία παρατηρείται ενίσχυση του διπλωματικού και στρατιωτικού πεδίου με την παράθεση σωρείας, κάποτε, λεπτομερειών, περιπτώσεων για την κατανόηση της ιστορικής πραγματικότητας, που αφορούν στρατιωτικές επιχειρήσεις, τη μεθοδική καταγραφή στρατιωτικών τμημάτων που παίρνουν μέρος σ' αυτές και των αρχηγών τους, ακόμη και την υπογράμμιση της ακριβούς ώρας κατά την οποία διαδραματίστηκαν τα ιστορικά γεγονότα, που μεταβάλλουν την ιστορική αφήγηση σε «στρατιωτικό ημερολόγιο».³⁶ Παράλληλα, επιστημαίνεται αυτονόμηση ιστορικών συμβάντων από το ιστορικό περιβάλλον και την κοινωνική πραγματικότητα που τα δημιούργησαν και

άμβλυνση των αιτιακών σχέσεων και των ιστορικών συναρτήσεων που τα συνέχουν,³⁷ υποβάθμιση ή πλήρης παράλειψη των ευθυνών διαφόρων ομάδων συμπερόντων και αποφυγή ερμηνείας της συμπεριφοράς τους, όπως και των συνεπειών της για την ιστορική εξέλιξη,³⁸ αποδυνάμωση ιστορικών γεγονότων – τομών για τη διαμόρφωση της ιστορικής πραγματικότητας.³⁹

Σε αυτά τα χαρακτηριστικά της ιστορικής αφήγησης, που προδίδουν υποχώρηση της νηφάλιας αντιμετώπισης της νεότερης ιστορικής πραγματικότητας είτε λόγω έλλειψης μιας χρονικής απόστασης ασφαλείας από τα διαδραματισθέντα, η οποία θα επέτρεπε την «αντικειμενική» απόδοση και την κριτική αποτίμησή της, είτε εξαιτίας των επώδυνων πρόσφατων αναμνήσεων που ανακαλούν, προστίθεται ο εξωραϊσμός της διεθνούς πολιτικής και των αθέατων κινήτρων που καθοδηγούν τη δράση των Ευρωπαίων Συμμάχων στην Ανατολή στις αρχές του 20ού αιώνα⁴⁰ και η προβολή ανεπεξέργαστων στερεοτύπων φυλετικού χαρακτήρα, αρνητικά φορτισμένων και προσβλητικών για τους «εχθρούς» της Ελλάδας, Βούλγαρους και Τούρκους,⁴¹ τα οποία συνοδεύονται από εκφράσεις σαρκασμού και ειρωνείας⁴² που εκφράζουν περιφρόνηση και εθνική έπαρση, συσκοτίζουν την ιστορική αλήθεια και απευθύνονται στο θυμικό διαιωνίζοντας αισθήματα ρατσισμού και μισαλλοδοξίας. Είναι προφανές ότι, υπό το κράτος της θλίψης για την ολοκληρωτική καταστροφή του ελληνισμού της Ανατολής και τις ανυπολόγιστες, ακόμη, συνέπειές της, της συντριβής για την ταπείνωση και της αγωνίας για τις μελλοντικές εσωτερικές εξελίξεις, οι συγγραφείς εγκαταλείπουν την εννοιολογική καθαρότητα, την ερμηνευτική σαφήνεια, τη διαυγή κριτική και την αξιολογική ακρίβεια στις οποίες μας είχαν συνηθίσει και οι οποίες πιστοποιούσαν το επιστημονικό τους ήθος, την πολιτική τους οξύνοια και την ιδεολογική τους συνέπεια.⁴³ Αντ' αυτού, διολισθαίνουν ασυνείδητα σε ρομαντικές και ιδεαλιστικές τάσεις της παραδοσιακής ιστοριογραφίας σε μια ασυναίσθητη, πιστεύουμε, προσπάθεια να αντισταθμίσουν την απαξιωτική κατάσταση στην οποία βρίσκεται η Ελλάδα αμβλύνοντας τα αισθήματα εθνικής μειονεξίας και κατωτερότητας που είναι λογικό να έχει προκαλέσει η Μικρασιατική Καταστροφή και ενισχύοντας την αυτοεικόνα του εθνικού εαυτού σε μια εποχή που η Ελλάδα –καταματωμένη και ταπεινωμένη– αγωνίζεται να επιβιώσει μέσα σ' ένα κλίμα πολιτικής αστάθειας και κοινωνικών αγώνων, που αποκτούν όλο και περισσότερο ταξικό χαρακτήρα.

Ολοκληρώνοντας την παρουσίαση του ιστορικού συγγράμματος, μένουμε σε μια βασική διαπίστωση θεωρητικά τεκμηριωμένη, ερευνητικά ελεγμένη και εμπειρικά αποδεδειγμένη: Η ιστορία ως πραγματικότητα γίνεται αντιληπτή, πάντοτε, υπό το πρίσμα σύγχρονων προβλημάτων, κοινωνικών αναγκών και πολιτικών επιδιώξεων, διαμεσολαβείται από τον ιστορικό, γέννημα-θρέμμα της εποχής του και των συνθηκών που την προσδιορίζουν και η συγγραφή της υπακούει στις εκτιμήσεις του και

υπόκειται στο αξιολογικό σύστημα που αυτός επιλέγει, με αποτέλεσμα η αντικειμενική αναπαράσταση του παρελθόντος να αποτελεί προσφιλή αυταπάτη, ακόμη κι αν εκείνος που την επιχειρεί διαθέτει επιστημονικό ήθος, πολιτική εντιμότητα και καλή θέληση, όπως συμβαίνει στην περίπτωση μας με τον Χαρ. Θεοδωρίδη. Κι επικεντρώνουμε στον Θεοδωρίδη, επειδή αυτές οι ιδιότητες σφράγισαν κάθε εκδήλωσή του ως επιστήμονα, πολίτη, πατριώτη και ανθρώπου καθ' όλη τη διάρκεια της ζωής του, κάτι που δεν μπορούμε να βεβαιώσουμε για τον Αν. Λαζάρου.

Από τη στιγμή, λοιπόν, που η Ιστορία ως συγγραφή έχει αυτά τα γνωρίσματα, οι αναγνώστες και μελετητές της οφείλουμε εκ προοιμίου να αναγνωρίζουμε τον δυναμικό χαρακτήρα της ιστορικής γνώσης, να αποδεχόμαστε ως δεδομένες την ιστορική αβεβαιότητα και σχετικότητα, να κατανοούμε και να δικαιολογούμε την ύπαρξη εναλλακτικών, συνεχώς αναθεωρούμενων και συνυπαρχουσών, κάποτε, ιστορικών ερμηνειών και να αντιμετωπίζουμε κριτικά τις ιστορικές αφηγήσεις συνυπολογίζοντας το χρόνο της συγγραφής, τις κοινωνικοπολιτικές συνθήκες που επικρατούν κατά τη δεδομένη ιστορική συγκυρία, τα πνευματικά ρεύματα που κυκλοφορούν και τις ιδεολογικές τάσεις που κυριαρχούν. Διαφορετικά, κινδυνεύουμε να πέσουμε στην παγίδα του παροντισμού.

Υπ' αυτή την οπτική, το ιστορικό σύγγραμμα των Θεοδωρίδη-Λαζάρου αποτελεί προϊόν μιας ταραγμένης και ιδιαίτερα αντινομικής εποχής τόσο για την Ελλάδα όσο και για την Ευρώπη. Στο εσωτερικό, η αμετάκλητη κατάρρευση του αλυτρωτισμού, η τελεσίδικη εθνική ενοποίηση με την οριστική ταύτιση του ελλαδικού και του ελληνικού και ο χωρικός περιορισμός της ρωμιούσης, καθώς και ο παροπλισμός της Μεγάλης Ιδέας έχουν αναγκάσει την ελληνική κοινωνία, ξυπνώντας απότομα με το παραμύθι του μαρμαρωμένου βασιλιά στη μέση, να αντιμετωπίσει μια νέα γεωγραφική και δημογραφική κατάσταση με ανυπολόγιστες επιπτώσεις στον κοινωνικό, τον οικονομικό, τον πολιτικό και τον ιδεολογικό τομέα. Το ελληνικό κράτος, αιφνίδια και απρόσμενα αποκομμένο από τον ανατολικομεσογειακό του περίγυρο και τις παλιές διεξόδους οικονομικής δραστηριότητάς του, πρέπει να αντιδράσει χωρίς χρονοτριβή στην ευρείας έκτασης οικονομική κρίση που αντιμετωπίζει, αν θέλει να εξασφαλίσει την προσαρμογή και επιβίωσή του στο πλαίσιο του διεθνούς οικονομικού ανταγωνισμού.⁴⁴ Ταυτόχρονα, πρέπει να αποσοβήσει την κοινωνικοπολιτική κρίση που η μεγαλύτερη στην ιστορία της Ελλάδας μετά την Άλωση καταστροφή επέφερε αφήνοντας βαθιά τραυματισμένες τις αστικές δομές και έκθετη την αστική τάξη έναντι του ελληνικού λαού, ο οποίος απαιτούσε την κάθαρση και την εξιλέωση και να αποκαταστήσει τη διαταραγμένη του συνοχή, η οποία δοκιμάζεται σκληρά από την εμφάνιση έντονων κοινωνικών αντιθέσεων, τη ριζοσπαστικοποίηση των συνδικαλιστικών οργανώσεων και την ενδυνάμωση των κομμουνιστικών δυνάμεων.⁴⁵

Σ' αυτή την αγωνιώδη προσπάθεια αποκατάστασης του συνεκτικού κοινωνικού ιστού και του γρήγορου εξαστισμού της χώρας μέσα σ' ένα κλίμα αδιατάρακτης δημοκρατίας με στόχο την προώθηση κοινωνικοπολιτικών μεταρρυθμίσεων και την ικανοποίηση εθνικών συμφερόντων, έρχεται να συμβάλει ο Χαρ. Θεοδωρίδης με την έκδοση βιβλίων Ιστορίας που προάγουν βασικές ιδέες και αρχές της Νέας Ιστορίας, πριν ακόμη αυτή συγκροτηθεί και τυπικά στη σχολή των Annales, και αποσκοπών στη διάπλαση ολοκληρωμένων προσωπικοτήτων προικισμένων με γνώσεις, ορθολογική, ανεξάρτητη και παραγωγική σκέψη και ικανότητες ενεργούς δημοκρατικής συμμετοχής. Κι από την άποψη αυτή, η συγγραφή τους συνιστά όχι μόνον πρωτοποριακή ενέργεια αλλά και μεγίστης σημασίας παιδαγωγικό και κοινωνικό εγχείρημα. Το αποδεικνύει η μεταχείρισή τους από τη μεταξική, τη μετεμφυλιακή και την απριλιανή πολιτική ηγεσία, το τεκμηριώνει, όμως, κυρίως η αξιολόγησή τους σε σύγκριση με τα καινούργια διδακτικά βιβλία, που βασίζονται στις σύγχρονες επιστημολογικές κατακτήσεις, τις νέες παιδαγωγικές τάσεις και τις εναλλακτικές διδακτικές προσεγγίσεις και εντάσσονται στο πολύ πρόσφατο παιδαγωγικό εγχείρημα της αναψηλάφησης του εκπαιδευτικού συστήματος. Τα συμπεράσματα;

Ογδόντα ολόκληρα χρόνια μετά, υπερηφανευόμαστε για τις σύγχρονες παιδαγωγικές προσεγγίσεις και την καινοτόμο διαχείριση της σχολικής γνώσης που προωθούμε, για την εννοιολογική διασάφηση ιστορικών όρων και την κριτική διερεύνηση ιστορικών συμβάντων που εισηγούμαστε, για την ολιστική αντιμετώπιση ιστορικών γεγονότων και την αξιολογική ερμηνεία τους. Όλες, όμως, αυτές οι τάσεις βρίσκονται διάχυτες στα βιβλία του Θεοδωρίδη. Ογδόντα ολόκληρα χρόνια μετά, προτάσσουμε ως στόχους των νέων εγχειριδίων τον εξορθολογισμό και τον εκσυγχρονισμό της εκπαίδευσης. Οι ιδέες αυτές, όμως, αποτέλεσαν τους κατευθυντήριους άξονες συγγραφής τους. Και ογδόντα ολόκληρα χρόνια μετά, αγνοούμε τα αρχέτυπα των νέων σχολικών βιβλίων, παρασιωπούμε τη συνεισφορά τους στη συγγραφή αυτών και αποσιωπούμε την προσφορά του Θεοδωρίδη, ως φωτισμένου παιδαγωγού και ευαισθητοποιημένου στα κοινωνικά δρώμενα δασκάλου, στα εκπαιδευτικά πράγματα της εποχής του αλλά και της εποχής μας. Καιρός να τα αποκαταστήσουμε.

Σημειώσεις

1. Αναφέρομαι κυρίως στον Φ. Βώρο, πρώτο και πλήρως διδάξαντα, αλλά και τους Γ. Δημητράκο και Β. Σκουλάτο.
2. Φ.Κ. Βώρος, «Μεθοδεύσεις Κακοπαιδείας στον τομέα της Διδασκαλίας της Ιστορίας», στο Εταιρεία Μελέτης Νέου Ελληνισμού, *Η διδασκαλία της Ιστορίας στη Μέση Εκπαίδευση*, Γρηγόρης, Αθήνα 1988, σ. 20.

3. Τη χρησιμοποίηση των σχολικών εγχειριδίων ως κοινωνικών προϊόντων που όχι μόνο αντανακλούν την κοινωνία που τα παράγει αλλά και λειτουργούν ως παράγοντας διαμόρφωσής της πιστοποιούν τα συμπεράσματα μιας διεθνούς εκτεταμένης συστηματικής έρευνας, οι ρίζες της οποίας ανάγονται στον 19ο αιώνα, γνώρισε, όμως, μια πρώτη έκρηξη χιέσως μετά τον Α Παγκόσμιο Πόλεμο στο πλαίσιο της «κάθαρσης» των βιβλίων από το εχθρικό προς τους πρώην αντιπάλους λαούς πνεύμα και επανήλθε στην επικαιρότητα μετά τον Β', ενταγμένη στις προσπάθειες για προώθηση της ειρήνης σε παγκόσμιο επίπεδο. Οι προσπάθειες αυτές μεταφράστηκαν στη διενέργεια πληθώρας ερευνών για το σχολικό βιβλίο από διεθνή κέντρα, ινστιτούτα και οργανισμούς (Ινστιτούτο Georg Ecker για Διεθνή Έρευνα Σχολικών Εγχειριδίων στη Γερμανία, Διεθνές Ινστιτούτο Μελετών για την Εκπαίδευση στον Καναδά, Διεθνές Κέντρο Παιδικού Αντιρατσιστικού Βιβλίου στη Νέα Υόρκη), αλλά και μεμονωμένους μελετητές, που εστιάζουν κυρίως στη διερεύνηση των ιδεολογικών διαστάσεων και των κοινωνικοπολιτικών επιδράσεων των βιβλίων. Βλ. Κ.Ρ. Frietzsche, «Τα σχολικά εγχειρίδια ως αντικείμενο έρευνας. Ματιές στη διεθνή έρευνα σχολικών εγχειριδίων» (μετ. Αχ. Καψάλης), *Παιδαγωγική Επιθεώρηση*, τχ. 17, 1992, σ. 173-4. Η έρευνα αυτή μεταφέρθηκε με καθυστέρηση στη χώρα μας, ενισχύεται, όμως, προοδευτικά τις δυο τελευταίες δεκαετίες του 20ού αιώνα χάρη στο διαρκώς αυξανόμενο ενδιαφέρον που παρατηρείται. Δειγματοληπτικά και μόνο για τα εγχειρίδια Ιστορίας παρατίθενται σε χρονολογική σειρά κάποιες μελέτες: Βλ. Έλλη Γιωτοπούλου-Σισιλιάνου, «Ο ρόλος των βιβλίων της Ιστορίας στη διαμόρφωση πολιτών», *Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, τχ. 3, Απρίλης-Ιούνης 1982, Γ. Βανδώρος, «Τα διδακτικά βιβλία Ιστορίας του Δημοτικού σχολείου», *Επιστημονική Σκέψη*, τχ. 13, Μάης-Ιούνης 1983, του ίδιου, «Τα διδακτικά βιβλία Ιστορίας του Γυμνασίου και του Λυκείου», *Επιστημονική Σκέψη*, τχ. 14, Ιούλης-Αύγουστος 1983, Ν.Χ. Άχλις, *Οι γειτονικοί μας λαοί, Βούλγαροι και Τούρκοι στα σχολικά βιβλία Ιστορίας Γυμνασίου και Λυκείου*, Αφοί Κυριακίδη, Θεσ/νίκη 1983, Π. Δημητρώλας, «Μια άλλη πλευρά των βιβλίων Ιστορίας», *Επιστημονική Σκέψη*, τχ. 20, Ιούλης-Αύγουστος 1984, Χρ. Κουλούρι, *Ιστορία και Γεωγραφία στα ελληνικά σχολεία (1834-1914). Γνωστικά αντικείμενα και ιδεολογικές προεκτάσεις*, Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας, Ελληνική Γραμματεία Νέας Γενιάς, Αθήνα 1988, Φ.Κ. Βώρος, *ό.π.*, Αν. Φραγκουδάκη-Θ. Δραγώνα (επ.), «Τι είν' η πατρίδα μας»; *Εθνοκεντρισμός στην Εκπαίδευση*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1997, Μ. Αδάμου, *Το εκπαιδευτικό σύστημα στην υπηρεσία του εθνικού κράτους. Η ελληνική περίπτωση (1950-1976)*, Παπαζήσης, Αθήνα 2002, Μ. Αδάμου-Ράση, «Ποια Ιστορία διδάσκονται τα παιδιά μας στο Δημοτικό σήμερα», στο Γ. Κόκκινος, Ειρήνη Νάκου (επ.), *Προσεγγίζοντας την Ιστορική Εκπαίδευση στις αρχές του 21ου αιώνα*, Μεταίχιμο, Αθήνα 2006, σ. 331-373.

4. Η Προοδευτική Εκπαίδευση ή Νέα Αγωγή αποτέλεσε ένα ιδιαίτερα εύρωστο και εξαιρετικά πολύμορφο μεταρρυθμιστικό παιδαγωγικό κίνημα το οποίο εμφανίσθηκε κατά την τελευταία δεκαετία του 19ου αιώνα στις αναπτυσσόμενες βιομηχανικές κοινωνίες ως απάντηση, στις καταλυτικές ανακατατάξεις που προκάλεσε σ' όλους τους τομείς της κοινωνικής ζωής η β' φάση της Βιομηχανικής Επανάστασης. Για τις αρχές, τους στόχους, τους θεωρητικούς και μεθοδολογικούς άξονες της βλ. τις κλασικές μελέτες των: Μ. Κλεάνθους-Παπαδημητρίου, *Η Νέα Αγωγή: Θεωρία και Μέθοδοι*, Αθήνα 1952, και Μ. Παπαμαύρου, *Σύστημα Νέας Αγωγής*, Αθήνα 1969.

5. Η περίπτωση του Παρθεναγωγείου του Βόλου είναι χαρακτηριστική τόσο για την αντίδραση που προκάλεσε η δοκιμή των παιδαγωγικών αυτών ιδεών στην πράξη και το «ιδιωμό» του σχολείου και των πρωτεργατών του –οι οποίοι επιχείρησαν να δώσουν μια γεύση εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης στην ελληνική κοινωνία– από τις συντηρητικές δυνάμεις, όσο και για τ' αποτελέσματα («κάθε μεταρρυθμιστικής προσπάθειας που φέρνει τη σχολική αγωγή κοντύτερα στα παιδιά, τις ανάγκες και τα ενδιαφέροντά τους»). Βλ. Αλ. Δημαράς, *Η μεταρρύθμιση που δεν έγινε*, τ. Β, Ερμής, Αθήνα 1984, σ. λγ'-λδ'.

6. Βλ. Χ. Θεοδωρίδης-Αν. Λαζάρου, *Ιστορία των Νέων Χρόνων (1453-1925)*, Βιβλιοπωλείο Ιωαν. Ν. Σιδέρη, Εν Αθήναις 1925, σ. 565, 577: «Εις την Ευρώπην λοιπόν σήμερον έχομεν σει-

ράν δημοκρατιών εις τας οποίας προσετέθησαν τελευταίως η Τουρκία και η Ελλάς», «Η Ελλάς δεν έπαυσε να ταρασσεται από εσωτερικούς κλονισμούς συνέπεια των οποίων ήτο η Κήρυξις της (α' αβασιλευτης) Δημοκρατίας».

7. Ό.π., σ. 565, 578.

8. Ό.π., σ. 41, 583: «Επειδή οι Ιησουίται αντελήφθησαν εγκαίρως οποίον όπλον ήτο η εκπαίδευσις των παιδων διά την διάδοσιν της καθολικής πίστεως εις τους απίστους και την καταπολέμησιν της μεταρρυθμίσεως εν Ευρώπη, εδημιούργησαν σχολάς διά τους λαϊκούς», «Η τάσις αύτη (επαναφοράς της μοναρχίας στη μεσοπολεμική Γερμανία) έχει βαθυτέρας ρίζας από ότι φανταζόμεθα. Δημόσιοι υπάλληλοι, διδάσκαλοι, καθηγηταί πιστεύουν και διδάσκουν ταύτα, υπό το πρίσμα τούτο γράφονται τα διδακτικά βιβλία ...»

9. Ό.π., σ. 585.

10. Ό.π., σ. 592.

11. Βλ. Α. Βεντούρα, «Η νομοθεσία περί διδακτικών βιβλίων, Μια εστία συγκρούσεων εκπαιδευτικού δημοτικισμού και αντιμεταρρυθμιστών (1907-1935)», *Μνήμων*, τχ. 14, 1992, σ. 114. Αξίζει να επιστημόνουμε ότι αν η θεσμοθέτηση του ΟΕΣΒ ικανοποιεί την επιτακτική ανάγκη της μεταξικής δικτατορίας να νομιμοποιήσει ιδεολογικά τη βίαια επιβληθείσα εξουσία της και να αποκτήσει την αμφισβητούμενη κοινωνική συγκατάθεση για τους επίσημους προσανατολισμούς της, η διατήρηση της εξαιρετικά μακρόβιας και ασυνήθιστα σταθερής για τα ελληνικά δεδομένα πολιτικής του κρατικού μονοπωλίου του μοναδικού ανά γνωστικό αντικείμενο και ανά τάξη εγχειριδίου αποδεικνύει ότι αποτελεί πάγια πολιτική των κυρίαρχων, κάθε φορά, δυνάμεων να κρατούν για τον εαυτό τους τον αποκλειστικό ρόλο στη διαδικασία παραγωγής των σχολικών βιβλίων και τον ασφυκτικό έλεγχο των μηνυμάτων τους.

12. Φ.Κ. Βώρος, «Περιπέτειες του μαθήματος της Ιστορίας στη Νεοελληνική Εκπαίδευση. Η ιδεολογική του χρήση», ΠΕΦ, Σεμινάριο 9, *Το μάθημα της Ιστορίας στην Πρωτοβάθμια και τη Δευτεροβάθμια Εκπαίδευση*, Αθήνα, Μάρτης 1988, σ. 221-2.

13. Με το θέμα αυτό έχει ασχοληθεί διεξοδικά ο Φ.Κ. Βώρος. Βλ. τις μελέτες του, που βιβλιογραφούνται στα προηγούμενα.

14. Για τον Θεοδωρίδη γνωρίζουμε ότι καταλυτικής σημασίας παράγοντας για την επαφή του με τις επιστημονικές και παιδαγωγικές καινοτομίες που εισάγονται στον ευρωπαϊκό χώρο ως συστατικά στοιχεία της Νέας Αγωγής, αλλά και τις ιδεολογικοπολιτικές ανακατατάξεις που συντελούνται διεθνώς, αποτέλεσαν, εκτός των άλλων, οι συναναστροφές του με τους Αθηναίους δημοτικιστές και σοσιαλιστές, κυρίως, όμως, η συνεργασία του με τα στελέχη του Εκπαιδευτικού Ομίλου πριν και μετά τη διάσπασή του. Βλ. Γ.Σ. Δημητράκος, «Χαράλαμπος Θεοδωρίδης, ο Φιλόσοφος, ο Δάσκαλος, ο Αγωνιστής», *Νέα Παιδεία*, τχ. 32, Φθινόπωρο 1984, σ. 122-3.

15. Οι συγγραφείς είναι κατηγορηματικοί: Το συγκεκριμένο βιβλίο –που απευθύνεται στον (κάθε) «έλληνα αναγνώστη»– δεν αντιμετωπίζει την ιστορική γνώση ως αυτοσκοπό, αλλά ως μέσο για την κατανόηση και τον έλεγχο της σύγχρονης κοινωνικής πραγματικότητας, την αποτελεσματική ανταπόκριση στις αναφύομενες κοινωνικές ανάγκες και την ικανοποιητική επίλυση των επιτακτικών προβλημάτων που αντιμετωπίζει η ελληνική κοινωνία στη δεδομένη ιστορική συγκυρία. Γι' αυτό και υποστηρίζει ότι «το μικρόν τούτο σύγγραμμα θα έχη επιτελέσει τον σκοπόν του, αν κατορθώση και ...κινήση το ενδιαφέρον των νεωτέρων διά τα προβλήματα τα οποία κινούνται περί ημάς και υπέρ την κεφαλήν μας», και τα οποία αποτελούν συνάτηρη της «ανεδαφικής τοποθέτησης της ίδιας οντότητός μας εντός της σημερινής πραγματικότητος», απότοκο της άγνοιας που μας χαρακτηρίζει όσον αφορά στην ιστορική εξέλιξη «του μεγάλου εκείνου κόσμου που ζη και δημιουργεί επέκεινα των στενών και πνιγρών ορίων της Βαλκανικής». Βλ. Χ. Θεοδωρίδης-Αν. Λαζάρου, *Ιστορία των Νέων Χρόνων (1453-1925)*, ό.π., σ. ια'-ιβ'.

16. «Το βιβλίον τούτο σκοπόν έχει ...να τοποθετήση την ιστορία της νέας Ελλάδος εις το πλαίσιον του βίου και της δράσεως των μεγάλων λαών της Ευρώπης». Ό.π., σ. θ'.

17. «Ο ανώτερος πολιτισμός είναι δημιούργημα ... ιδίως των ινδογερμανικών λαών, (τουτέστιν) των Περσών, Ελλήνων Ρωμαίων, από τους αρχαίους, των Νεολατίνων, Γερμανών, Αγγλοσαξώνων και Ρώσων, από τους νεωτέρους» (σ. θ'), «Οι νέοι λαοί της Ευρώπης (κατά Μεσαιώνα) ήσαν ισχυροί ινδογερμανικοί φυλάι εις τας οποίας εστηρίχθη η τύχη και το μέλλον του πολιτισμού» (σ. ι').

18. Βλ. ό.π., σ. ια', «Οι Βαλκανικοί λαοί, συνεπώς και οι Έλληνες, δεν έλαβον μέρος εις την δημιουργίαν του νεωτέρου πολιτισμού, ... ο νεώτερος πολιτισμός είναι έργον των ρωμαϊκών και γερμανικών λαών».

19. Ό.π., σ. 585.

20. Ό.π., σ. 466.

21. Τις νέες διανοητικές και φιλοσοφικές τάσεις γνωρίζει καλά ο Θεοδωρίδης λόγω της δραστήριας ενασχόλησής του με τα σύγχρονα πνευματικά και λογοτεχνικά ρεύματα του μπερζονισμού, του φροϋδισμού και του σοσιαλμαρξισμού, αλλά και της εμβριθούς μελέτης των έργων του Ιππόλυτου Ταιν και του Ρενάν. Βλ. Γ.Σ. Δημητράκος, ό.π., σ. 122.

22. Βλ. Χ. Θεοδωρίδης-Αν. Λαζάρου, *Ιστορία των Νέων Χρόνων (1453-1925)*, ό.π., σ. 465, 586.

23. Οι συγγραφείς έχουν πλήρη επίγνωση του γεγονότος ότι η κριτική αποτίμηση του παρελθόντος συντελείται μέσω ενός συνεχούς διαλόγου του ιστορικού με τα καταλοιπικά στοιχεία του, τις πηγές, ως εργαλεία για την αναζήτηση, την κριτική διερεύνηση και την αξιολογική αποτίμηση των πληροφοριών που αφορούν στην ιστορική πορεία του ανθρώπου και ως μέσα για την αυθεντική, κατά το δυνατόν, ανάπλασή της. Γι' αυτό και θεωρούν ότι η εργασία τους χαρακτηρίζεται από μεγάλες ελλείψεις, αποτέλεσμα της στέρησης «του στοιχειώδους επιστημονικού εφοδίου, των πηγών, της βιβλιογραφίας και όλων εκείνων των στοιχείων τα οποία διευκολύνουν την περαιτέρω μελέτην και εμβάθυνσιν» του παρελθόντος. Βλ. ό.π., σ. ιβ'.

24. Η πίστη των συγγραφέων στον κριτικό, διεπιστημονικό και ερμηνευτικό χαρακτήρα της Ιστορίας και ο προσανατολισμός τους στην ολόπλευρη ανασυγκρότηση του παρελθόντος με γνώμονα τη -σχετικά- αντικειμενική αναπαράσταση και ερμηνεία του είναι εμφανείς σε πολλά σημεία του βιβλίου. Βλ. ενδεικτικά τα κεφάλαια «Η διανοητική ανάπτυξις κατά το ΙΖ' αιώνα», σ. 87-110, «Ιστορία της Νέας Ελλάδας», σ. 225-239, και «Η Ελληνική Επανάστασις», σ. 247-252.

25. Ό.π., σ. ιβ'.

26. Ό.π., σ. 496.

27. Βλ. λ.χ. την αντιμετώπιση του βιβλίου του Machiavelli (*Ο Ηγεμών*) ως συνάρτηση των συνθηκών της εποχής του (σ. 17), των έργων των Rabelais και Montaigne (*Gargantua et Pantagruel* και *Essais*, αντίστοιχα) ως απότοκων «των χρόνων τους» (σ. 18), της διανοητικής ανάπτυξης της Γαλλίας ως προϊόντος όχι της «επίδρασης» του Λουδοβίκου ΙΔ', αλλά «της εσωτερικής και εξωτερικής ισχύος» της χώρας (σ. 87), της προσωπικότητας του «κύριου δημιουργού της Αιγύπτου Μεχμέτ Αλή» ως «δημιουργήματος των πολυτάραχων εκείνων καιρών» (σ. 335). Την ίδια στιγμή, ωστόσο, η εμπορική και βιομηχανική ενόττητα που απέκτησε η Γαλλία κατά τον ΙΖ' αιώνα αποδίδεται στον Κολμπέρ (Δι' αυτού...) (σ. 79), ενώ η ανάπτυξη και επέκτασι των διαφόρων ευρωπαϊκών λαών αποκλειστικά στους βασιλείς τους.

28. Βλ. λ.χ. την αναφορά στη συμπεριφορά προκρίτων, βουλευτών και κυβερνητικών στελεχών (σ. 313), στις ενέργειες του Κωλέττη (σ. 321) και στις ευθύνες της κυβέρνησης Κουντουριώτη (σ. 337).

29. Βλ. τη συμπεριφορά των Μαυροκορδάτου και Νέγγρη στις σ. 299-300.

30. «Εις τους χρόνους οι οποίοι ελησημονήθησαν, ο πρωτόγονος άνθρωπος επέλαισεν προς την φύσιν, τους χειμώνας και τα άγρια θηρία. Τα ολίγα λείψανα τα οποία εσώθησαν από την παναρχαίαν εκείνην περίοδον διατηρούν τα ίχνη της πάλης εκείνης και της νίκης του ανθρώπου» (σ. θ'), «τότε εφάνη ότι αποκτά νόημα η μέχρι της ώρας εκείνης προσπάθεια του ανθρώπου επί της γης» (σ. ια').

31. Ό.π., σ. 315, 324 (για την ελληνική περίπτωση), 325, 329 (για την ευρωπαϊκή).

32. Ό.π., σ. ια'.

33. Οι συγγραφείς αντιλαμβάνονται ότι η μεσοπολεμική πραγματικότητα μαστίζεται από τόσο εκρηκτικά προβλήματα σ' όλους τους τομείς της κοινωνικής ζωής, που είναι αδύνατο όχι μόνο να εκτιμηθεί το μέγεθος και η σοβαρότητά τους (σ. 584), αλλά και να υπολογισθούν οι πιθανές συνέπειές τους, τις οποίες, εντούτοις, προβλέπουν καταλυτικές και φοβούνται καταστροφικές.

34. Όταν λ.χ. δικαιολογεί την απουσία των βαλκανικών λαών, συνεπώς και των Ελλήνων από «τη δημιουργίαν του νεωτέρου πολιτισμού», λόγω «του οικονομικού και πολιτικού εκμηδενισμού» τους, που επέφερε ο «περικλεισμός» τους «εις τον κλοιόν της τουρκικής φεουδαρχίας» (ό.π., σ. ια'), όταν αποδέχεται ότι «η πρώτη και σημαντικωτάτη αναγέννησις ήτο η οικονομική», η οποία προκάλεσε «σπουδαίαν μεταβολήν εις την πολιτικήν κατάστασιν της Ευρώπης, ... διευκόλυνε σημαντικώς την πνευματικήν αναγέννησιν» και δημιούργησε τις κατάλληλες συνθήκες για τη θρησκευτική (ό.π., σ. 4, 42), όταν επισημαίνει ότι πρώτιστος όρος για την «ουσιώδη πολιτικήν μεταβολήν εν πολλαίς χώραις της Ευρώπης (κατά το 15ο αιώνα) ήτο η οικονομική ανάπτυξις των λαών» (ό.π., σ. 13).

35. Βλ. σ. θ': «Αλλ' η φύσις των περισσοτέρων λαών θέτει φραγμόν εις την ανάπτυξιν των. Ο ανώτερος πολιτισμός είναι εξαίρεσις και προνόμιον ολίγων φυλών» (των ινδοευρωπαϊκών), σ. 1: «ιδία της εξαπλώσεως των Τούρκων η Ανατολή εβυθίζετο εις την αμάθειαν και την εκβαρβάρωσιν των ηθών», σ. 112: «Οι Ρώσοι ανήκον εις τας ανωτέρας φυλάς, αι οποία δύναται να δεχθώσι και να προαγάγωσι τον πολιτισμόν», σ. 140: «Οι Ισπανοί και οι Πορτογάλοι ... ήσαν λαοί μετρίας ευφυΐας, ολίγον δημιουργοί και ελάχιστα προοδευτικοί», σ. 141: (σε αντίθεση, με) «την ανωτέραν ιδιοφυΐαν των Αγγλων» και σ. 142-3: «Οι κάτοικοι (της Ινδίας), ανήκοντες εις την ινδοευρωπαϊκήν φυλήν, ανέπτυξαν ιδίως σωματικές και πνευματικές ιδιότητες υπό την επίδρασιν του κλίματος. Ανεπτύχθησαν μεν πρωιμώτατα, αλλά ... η πρόοδος αυτών δεν υπερέβη ορισμένα όρια».

36. Βλ. ενδεικτικά ό.π., σ. 512-523)

37. Ό.π., σ. 407-9, «Ο ελληνοτουρκικός πόλεμος του 1897», και σ. 414-6, «Το Γουδί».

38. Στον Μακεδονικό Αγώνα, λ.χ., αποσιωπάται η πλήρης αδιαφορία των Ελλήνων πολιτικών και των ανακτόρων και η ολιγωρία που επέδειξαν στην αντιμετώπισή του, με τις γνωστές συνέπειες (σ. 409-411), στο Κρητικό Ζήτημα δεν ερμηνεύεται η Άψογος Στάσις που υιοθέτησε η κυβέρνηση ως συνάρτηση των ντόπιων και διεθνών συνθηκών (σ. 413-4), η πρόσκληση του Βενιζέλου στην Ελλάδα αποδίδεται ως συνέπεια του ότι «τον είχαν γνωρίσει πολλοί αξιωματικοί στην Κρήτη» (σ. 415).

39. Συσκοτίζεται π.χ. ο χαρακτήρας του Εθνικού Διχασμού, που υποβιβάζεται σε απλή διαφωνία Βενιζέλου-Κωνσταντίνου (σ. 527) και αποδίδεται ασαφώς ως «γνωστά εσωτερικά γεγονότα» (σ. 517), αποσιωπώνται οι λόγοι που τον προκάλεσαν και οι συνέπειες που επέφερε στην κοινωνική και πολιτική ζωή της Ελλάδας και αγνοείται η εκσυγχρονιστική πολιτική του Βενιζέλου, υπεύθυνη, ωστόσο, σ' ένα μεγάλο ποσοστό για τη Μικρασιατική Καταστροφή και τις δραματικές επιπτώσεις της στον ελληνικό λαό.

40. Είναι χαρακτηριστικό ότι η θετική, υπέρ των Τούρκων, στάση των Μ.Δ. στο Ανατολικό Ζήτημα αποδίδεται στην καλοπιστία και την αφέλειά τους, αφού μετά την έκδοση του Χάτι Χουμαγιούν «επίστευσαν πραγματικώς εις το θαύμα» (του μετασχηματισμού «του ασιατικού δεσποτισμού εις ευρωπαϊκήν ευνομίαν») και «διεκήρυξαν ότι δεν εδικαιούντο πλέον να επέμβωσιν εις τα εσωτερικά της Τουρκίας» (σ. 393), ενώ η εφεκτική συμπεριφορά των «ψυχραίμων και διορατικών Αγγλων διπλωματών» έναντι της πολιτικής των Νεότουρκων οφείλεται στο γεγονός ότι «ηπατήθησαν» (σ. 412). Όσο για την κατάληψη των Δωδεκανήσων από τους Ιταλούς κατά τους Βαλκανικούς Πολέμους, «τα οποία κρατούν μέχρι σήμερα», αυτή εκπήγασε από την επιθυμία τους «να αναγκάσωσι την Τουρκίαν εις ειρήνην» (σ. 418).

41. Κάποια από τα επίθετα που απευθύνουν στους Βούλγαρους είναι «δυσμαθείς», «βάρβαροι», «απολίτιστοι», αλλά και «αγνώμονες» (σ. 401-2 και 411), ενώ χαρακτηρίζουν τους Νεό-

τουρκους «βραδείς ασιάτας» (σ. 416) και, χρησιμοποιώντας ένα ατυχές λογοπαίγνιο, «παλαιό-τουρκους εις την ψυχήν και τα ένστικτα, ως γνήσια γεννήματα των Τούρκων» (σ. 413), γιατί «εκήρυξαν ότι θα εκτουρκίσωσι τας εθνότητας της Τουρκίας ίνα επιτύχωσι την ενότητα του κράτους», αρνούμενοι να ερμηνεύσουν τη συμπεριφορά τους ως προϊόν της επιθυμίας τους να οικοδομήσουν εθνικό κράτος κατά το πρότυπο του ελληνικού, στο κάτω κάτω.

42. «Εις εν μόνον εφάνησαν οι Τούρκοι γενναίοι, εις τας κατά των αόπλων και απολέμων βιαιοτήτας» (σ. 305), ενώ η αγριότητά τους εκδηλώνεται με φρικιαστικές και απεχθείς πράξεις, όπως αυτή της πρόσκλησης του Καρά Αλή προς τους αξιωματικούς του σε δείπνο μετά την καταστροφή της Χίου, «ενώ από της πρύμνης εκρέματο η αιμοσταγής κεφαλή και αι αποκομμένα χείρες Έλληνος αξιωματικού» (σ. 307). Τω όντι (!), τελικά, «η οσμανική φυλή είναι ασυμβίβαστος προς τον ανθρωπισμόν της Ευρώπης» (σ. 307).

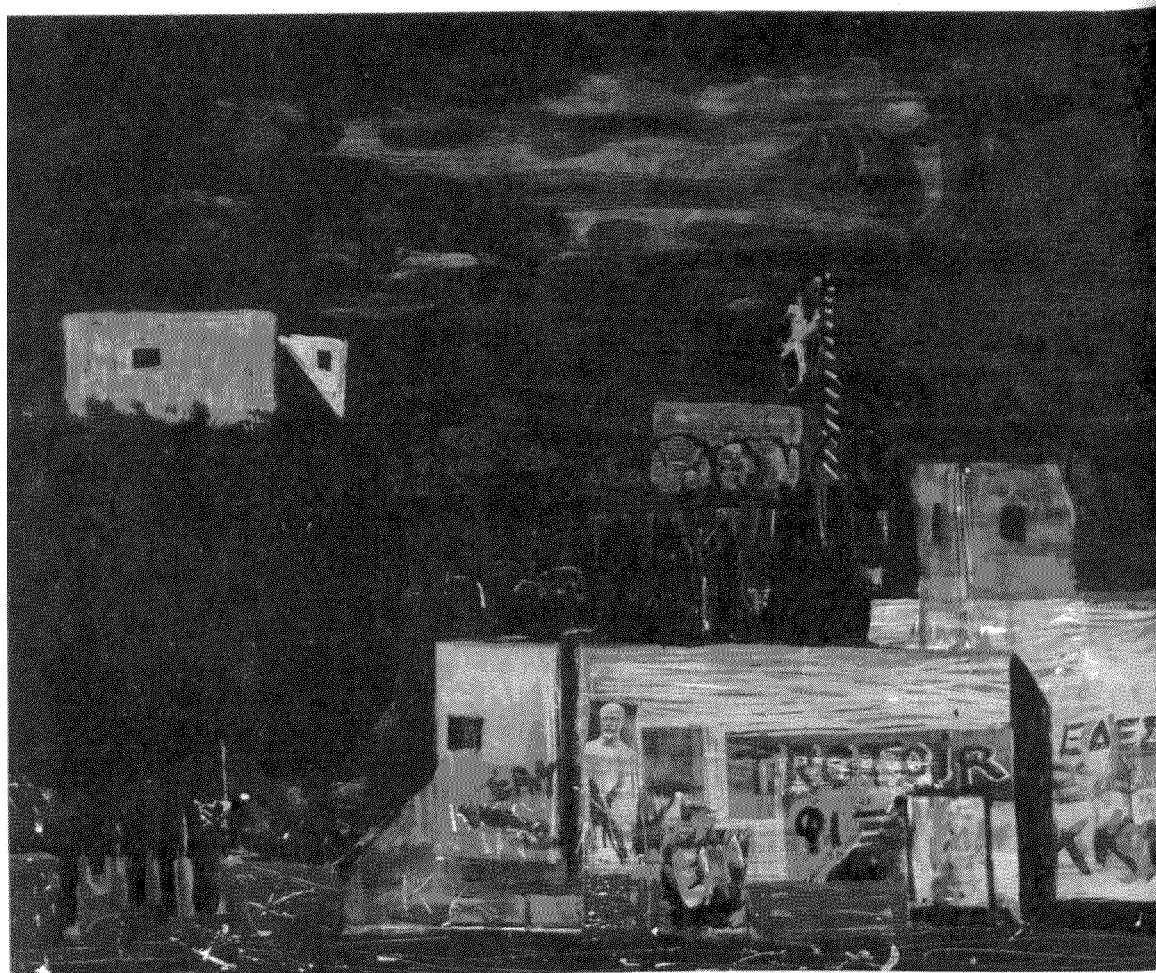
43. Είναι χαρακτηριστικό ότι οι συγγραφείς στη σελίδα 590 υπογραμμίζουν τη σημασία των «καθαρών εννοιών» όπως χρησιμοποιούνται από σοσιαλιστές και ριζοσπάστες για να «κρατήσουν τα πλήθη εν διαρκεί εγρηγόρσει», σε αντίθεση με τους συντηρητικούς, που καλλιεργούν «την μυστικιστικήν και ρομαντικήν διάθεσιν των μαζών» με στόχο τη διατήρησι της εξουσίας τους.

44. Δ. Τσάκωνας, *Κοινωνιολογική ερμηνεία του νεοελληνικού βίου*, Αθήνα 1974, σ. 39.

45. Αν. Φραγκουδάκη, *Εκπαιδευτική Μεταρρύθμιση και Φιλελεύθεροι Διανοούμενοι*, Κέδρος, Αθήνα 1977, σ. 91.

Α. Ρόρρος, Φοιτητής μοντέλο, 1962

Α. Ρόρος, Νυχτερινό, 1965